

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

СКІФИ

К. П. Бунятян

Давня історія не знає імен. Лише з виникненням перших цивілізацій, а разом з цим і писемності, з'являються імена народів, правителів, богів, назви держав, місцевостей тощо. Саме завдяки участі у вирі подій передньоазійської та європейської історії I тис. до н. е. скіфи були занесені в аннали писемної історії. Східні та грецькі й римські джерела донесли нам ім'я цього народу, який населяв степи Північного Надчорномор'я в VII — на початку III ст. до н. е. Їхню визначальну роль відбито і в назві раннього періоду залізного віку на нашій території, хоча скіфський період стосується не лише власне скіфів, а й землеробського населення лісостепової та лісової смуг.

Походження скіфів ще не з'ясовано остаточно. Це викликано своєрідністю скіфської культури, елементи якої (особливо кінська вузда, предмети озброєння та речі, оформлені звіриним стилем) не мають аналогів, або, точніше, витоків в попередніх культурах. Таким чином, постають питання: де та як виник цей комплекс матеріальної культури.

Згідно однієї гіпотези, скіфи сформувалися у колі скотарського населення доби бронзи, яке мешкало в Євразійських степах, зокрема, в Поволжі, та просунулося в Північне Надчорномор'я. За доби заліза культура цього населення на нашій території набула своєрідних рис. Її ж остаточно формування пов'язано з передньоазійськими походами скіфів. Саме там скіфи перейняли звіриний стиль, творчо переробивши його згідно своїх релігійних уявлень.

Згідно другої гіпотези, скіфи прийшли на нашу територію з глибин Центральної Азії та принесли вже готовий комплекс матеріальної культури. Потіснивши попереднє населення, а саме кіммерійців, вони зайняли українські степи. Ця гіпотеза якоюсь мірою збігається з повідомленням Геродота, хоча межею між Європою та Азією тоді вважався Дон. Та все ж і в Центральній Азії важко віднайти прототипи усім скіфським речам. По-друге, прихід центральноазійського населення мав відбитися на антропологічних особливостях населення (монголоїдні риси), чого фахівці не фіксують. Окрім того, твердо встановлено, що скіфи належали до східноіранської мовної групи народів, які мешкали спочатку саме в Південно-Східній Європі, і в першій половині I тис. до н. е. розпочали просування в азіатському напрямку, а не навпаки.

Щодо першої гіпотези, яка віддає перевагу місцевому формуванню скіфської культури, то дійсно деякі риси спадковості між нею та попередніми є. Вони спостерігаються, в першу чергу, за поховальним обрядом та ліпною керамікою, меншою мірою — за предметами озброєння та спорядження коня. Це та принципово нові елементи культури дозволяють, так би мовити, «примирити» прихильників вказаних гіпотез та вважати, що скіфська культура сформувалася на місцевій основі, але, певно, за деякого притоку її нового населення зі сходу.

Отож скіфи належали до кола кочових народів, які мешкали в Євразійських степах. Тут здавна віддавали перевагу скотарству. Але кочівництво як специфічний спосіб діяльності та життя виник на рубежі доби бронзи та заліза, тобто на межі II—I тис. до

н. е. Кочовий спосіб життя ґрунтується, головним чином, на одній галузі діяльності — скотарстві. Справжні кочовики не займаються землеробством, не мають поселень, тому мало займаються і ремісничою справою. Їхнє життя проходить у дорозі. Володіючи значними гуртами худоби, вони змушені увесь час пересуватися. Адже худоба вимагає все нових та нових пасовищ. Лише в місцях, багатих травою та водою, вони можуть затриматися на деякий час, щоб за кілька днів чи тижнів знову рушити у дорогу. І продукти землеробства, і, значною мірою, ремісничі товари кочовики отримували в обмін на худобу від осілого землеробського населення.

Звичайно, таке життя сповнене несподіванок та небезпеки. Тому кочовики добре володіли зброєю та цінували коня. Загалом кочовий побут породив своєрідний комплекс матеріальної культури, де переважали легкі, міцні та зручні в дорозі речі — металеві казани для приготування їжі, дерев'яні чани й таці для її споживання, шкіряні бурдюки для води та молока, повстяні намети тощо. Цей спосіб життя породив і своєрідний комплекс духовної культури та етикету, де цінувалися хоробрість, витримка, спритність, героїзм, солідарність. Ці риси значною мірою притаманні й скіфам.

За раннього часу (VII ст. до н. е.) основною територією проживання скіфів були прикубанські та передкавказькі степи. Саме тут зосереджено значну частину скіфських найдавніших пам'яток. Це знамениті Ульяновські, Келермеські, Костромські, Великі Ставропольські та Краснознам'янські кургани. Зосередження скіфів саме на цій території відбиває напрямок їх інтересів — а саме до Передньої Азії. Згідно ассирійських джерел, вони з'явилися тут в 670-х рр. до н. е. Важко сказати, що конкретно спонукало скіфів до походів в Передню Азію. Але кочовиків завжди вабили нові незвідані краї, багаті міста, де кипіло інше життя. А оскільки вони були мобільними та добре озброєними, то легко долали значні відстані. Згадаймо, який шлях пройшли гунни та й інші кочовики, дійшовши аж до Європи.

Нагадаю, що в Передній Азії за того часу панувала Ассірія — перша імперія давнини. Їй нелегко було тримати в покорі величезну територію. І поява нової сили викликала занепокоєння у ассирійських правителів. Цар Асархаддон схилив скіфів на свій бік, можливо, віддавши заміж свою доньку за скіфського царя Партатуа. Цей крок продовжив життя Ассирії. Згідно Геродота, особливої могутності скіфи досягли тут за царя Мадія — сина Протогія (Партатуа ассирійських джерел). Вони начебто панували тут 28 років та наводили жах на все населення. Їх навіть злякався єгипетський цар Псамметіх та відкупився від них багатими дарами. З їхнім пануванням покінчив мідійський цар Кіаксар. Запросивши скіфських ватажків на бенкет, він підступно знищив їх. І скіфи вимушені були полишити ці краї. Звичайно, загибель ватажків могла дезорганізувати скіфів. Але справа, певно, полягала і в тому, що з падінням Ассирії та виникненням Мідійської держави змінилася ситуація в Передній Азії. На деякий час припинилися війни, і скіфам, які звикли воювати, нічого тут було робити. На рубежі VII-VI ст. до н. е. вони повертаються на батьківщину.

До цього українські степи привертали увагу скіфів менше, хоча інтересу до цих територій вони не втрачали. Та з VI ст. до н. е. степи стають основним місцем проживання скіфів. Цьому, безумовно, сприяла поява греків у Північному Надчорномор'ї. В середині VII ст. до н. е. греки заснували тут першій аонкій (буквально — висілок) — на острові Березань неподалік сучасного Очакова. А на початку VI ст. до н. е. уздовж узбережжя Чорного моря виникає ціла низка грецьких міст: Ольвія в гирлі Південного Бугу, Тіра — в гирлі Дністра, на Керченському півострові — Пантікапей, Німфей, Феодосія та ще багато міст, які пізніше об'єдналися у Боспорське царство. Колонізували ці краї вихідці з малоазійського міста Мілет. Лише Херсонес (сучасний Севастополь) заснувало інше місто - Гераклея Понтійська.

Завдяки появі греків первісне населення нашої території вступило в тісні контакти з розвиненими античними державами. Це разом з впровадженням заліза надало нового імпульсу розвитку землеробства і скотарства. Залізний плуг, запряжений волами чи кіньми, дозволив розширити посівні площі, а надлишки хліба було кому продавати. У хлібі мали потребу і кочові скіфи, і греки. Греки закупали зерно та худобу не лише для себе, а й переправляли на батьківщину. Місцеве ж землеробське населення (лісостепове) та кочові приваблювали високоякісні грецькі товари, вино та оливкова олія.

Таким чином, за доби раннього заліза на території України активно розвивалися та взаємодіяли три світи, що різнилися господарством, рівнем розвитку та етнічною належністю. Уздовж узбережжя Чорного моря виникла ціла низка грецьких міст, у лісостеповій смузі мешкало землеробське населення, яке лишило грандіозні городища та кургани могиляники. Ланцюгом між цими світами стали скіфи-кочовики, що займали степову смугу. Їхня посередницька участь у торгівлі та власна діяльність дала правлячій верхівці величезні багатства та гегемонію в цьому регіоні.

Певно, це сталося не зразу. Намагаючись протистояти скіфам, лісостепове населення консолідується та зводить величезні городища, обнесені валами та ровами. Це, наприклад, Трахтемирівське городище напроти Переяслава-Хмельницького площею 500 га, Ходосівське під Києвом — 2 тис. га, Більське на Ворсклі — 4 тис. га та ін. Мешкало на них небагато людей. Та у разі загрози сюди разом з худобою збігалися люди з навколишніх селищ. Але сила була на боці скіфів. Адже землероби прив'язані до своєї території — до осель, землі. Тому їм важко протистояти постійним набігам кочовиків, які полишили свої сім'ї та худобу в степу. Окрім того, без античних ринків збуту лісостепове населення лишалося перспектив розвитку. Тому воно мало миритися з кочовиками.

У мирних стосунках із скіфами були зацікавлені й греки. Від контактів з ними залежала сама можливість існування грецьких міст на цій території, особливо на перших порах, а також торгівля. Таким чином, певно, у VI ст. до н. е. скіфи твердо закріпилися тут. Цьому, можливо, сприяла їхня перемога над персидським царем Дарієм, який прийшов сюди на чолі великої армії (512 р. до н. е.). Згідно Геродоту, Дарій хотів помститися скіфам за їхнє вторгнення в Мідію. Та Дарія спіткала невдача. Заманивши персів далеко в степи, скіфи виснажили їхню армію. Тікаючи, перси кинули навіть своїх поранених.

Найвищої могутності скіфи досягли у IV ст. до н. е. за царювання Атея, який прожив довге життя — 90 років. На цей час припадає пік вивозу хліба з Північного Надчорномор'я. І скіфська верхівка небувало збагатилася на цьому. Саме IV ст. до н. е. даються найбагатші скіфські кургани, могили під ними буквально набиті дорогими речами. Скіфські царі починають чеканити свою монету. Але вже помітні й ознаки занепаду. Саме з цього часу, й навіть з кінця V ст. до н. е., археологи фіксують кризи явища. Певно, непомірна жадоба наживи виснажила лісостепове населення. У IV ст. до н. е. на деяких лісостепових городищах життя завмирає, скорочується античний імпорт, занепадає матеріальна культура.

У самому степу, на тлі зростаючого багатства скіфської знаті, спостерігається зuboжіння рядового населення, перехід його до землеробства. Слід зазначити, що кочовики нехтують такою працею. Тому, примусити обробляти землю їх можуть лише злидні, в першу чергу, відсутність худоби. Але, поновивши її, кочовик кине землеробство, оскільки сенс його життя — безкрайї степ, кінь, кочування. Тому перехід до землеробства завжди є ознакою зuboжіння кочовиків. Окрім того, маючи постійну потребу у хлібі для збуту грекам, скіфські правителі змусять свій народ займатися землеробством. Про це, зокрема, свідчать зведення Кам'яньського городища в степу (неподалік Нікополя) та заселення землеробами Керченського півострова. Потреби у хлібі змусили деяку частину скіфів кочувати на захід. Вони переселяються в Добруджу (район сучасної Румунії), і Атей накладає данину на балканське (фракійське) населення. Однак інтереси скіфів тут зіткнулися з претензією на цю територію македонського царя Філіпа — батька знаменитого Олександра Македонського. 339 р. до н. е. у Подунав'ї сталася битва, в якій загинув Атей, і скіфи полишили Добруджу. Спроби Олександра Македонського підкорити скіфів були марними.

Окрім відзначених явищ, ніщо, здавалося б, не передвіщало загибелі Скіфії. І все-таки, у III ст. до н. е. велика скіфська держава загинула. Багато народів було в історії, та вони не зникли безслідно. Зникла лише певна культура. Вона видозмінювалась через якісь причини — чи то зміни напрямку господарчої діяльності, чи то поступального розвитку, чи то приходу нового населення. Із скіфами складніше. Вони начебто зникли фізично. На початку III ст. до н. е. степи, де ще донедавна кипіло бурхливе життя, опустіли. Хоча античні автори пов'язують загибель Скіфії з навалою сарматів — нових кочовиків із-за Дону, археологічні дані свідчать, що сармати зайняли безлюдні землі.

Грецькі та римські автори залишили немало свідчень про скіфів. Та серед них перше місце належить Геродоту, який жив у V ст. до н. е. Його називають батьком історії, оскільки опис подій, зроблений ним, поєднується з інтересом до минулого. З цією метою він багато мандрував та вивчав звичаї і побут різних народів, записував перекази та аналізував їх. Геродот, певно, побував і в Ольвії та, можливо, спілкувався із скіфами. Одну з книг його «Історії», четверту, присвячено скіфам та їхнім сусідам. Завдяки писемним джерелам ми знаємо звичаї скіфів, їхню мораль, релігію, перекази про походження, імена правителів, їхню політику, дати подій, стосунки з греками. Але ці свідчення були б, значною мірою, абстрактними без археологічних джерел. Саме археологічні джерела надають реальності цьому народові, подають образ скіфського народу матеріально втіленим.

Багаті скіфські вожді не будували палаців та храмів. Своє багатство померлі царі забирали із собою в могилу. Поховальний обряд став пишним і помпезним. Можливо,

таке нераціональне використання багатств було однією з причин занепаду Скіфії. Багатство має породжувати нове багатство — матеріальне чи духовне. У Скіфії багатство одних породжувало злиденність інших. Та історія сповнена протиріччя. Саме поховальні пам'ятки дали шедеври скіфської культури. Ці речі складають уявлення про зовнішній вигляд скіфів, вони ілюструють міфологічні перекази, їхню уяву про світобудову. Виконані на замовлення скіфів грецькими майстрами (зокрема боспорськими), вони втілюють дух перших та майстерність останніх.

Скіфське суспільство не було первісним. Соціальну та майнову нерівність засвідчено античними писемними джерелами та яскраво відбито в поховальних пам'ятках. Могили скіфських царів та вельмож вирізняються грандіозністю розмірів та багатством. Великі складні конструкції могили розташовано глибоко під землею (10—18 м). Після похорону над ними насипали високі насипи — кургани. Інколи вони сягали висоти 20 м. Знатних скіфів ховали в пишному вбранні, розшитому численними золотими платівками. На шию надягали золотий обруч — гривну, у вуха — сережки, на пальці — каблучки та персні, на руки — браслети. Чоловікам клали зброю — мечі в золотих піхвах, стріли в оздоблених золотом горитах (сумка для лука та стріл) тощо. Їм ставили амфори з вином, дорогі келихи, вишуканий грецький посуд. У потойбічний світ їх супроводжували слуги (конохи, вишочерпії, зброєносці), жінки, а також коні. Після похорону влаштували пишні поминки. Кургани скіфських вельмож були такими значними, що в народі вони отримували власну назву.

Серед шедеврів із скіфських курганів слід, в першу чергу, назвати: золотий гребінець з кургану Солоха, на верхній частині якого зображено битву скіфів; вазу з кургану Чортомлик, оздоблену рослинним орнаментом та сценою ловлі коней; чаші із зображенням скіфів з Гайманової Могили та кургану Куль-Оба, горит з Мелітопольського кургану та багато інших. Та неперевершеним витвором є пектораль — нагрудна золота прикраса з кургану Товста Могила. Її відкрито видатним українським археологом та поетом Борисом Миколайовичем Мозолевським. Цей шедевр скіфського мистецтва та й інші речі з курганів можна оглянути в Музеї історичних кошовності, що знаходиться на території Києво-Печерської Лаври.

Натомість, представників простого населення ховали в невеликій могилі глибиною 2—3 м та насипали невисокий курган — десь 1 м. Небіжчика обов'язково супроводжував шматок м'яса із залізним ножом. Досить сталим був також набір речей: у чоловіків — зброя (найчастіше стріли, досить часто списи та дротики, інколи й мечі), у жінок прикраси — низки барвистого намиста, бронзові каблучки, браслети, сережки, люстерка, а також веретена. Усі ці речі певною мірою свідчать про скромний добробут рядового населення.

Та якби рядове населення не було настільки віддалене від скіфських царів, останні не підніслися б над народом як єгипетські фараони. Патівне місце в обширному регіоні вони підтримували, спираючись на власний народ. Свідченням цього є той факт, що майже кожне чоловіче поховання супроводжується зброєю. Сумісне кочування, постійні війни виступали ґрунтом збереження деяких рис традиційного (первісного) суспільства.

Власне, рівня розвиненої державності кочовики досягти не можуть. Однобока господарська система, спрямована на скотарство, робить їх залежними від оточуючого світу. Добре озброєні та мобільні, кочовики часто силою здобувають хліб та ремісничі товари, обкладаючи дащиною землеробське населення. В момент найбільшої консолідації вони організуються у примітивні держави. Але оскільки вони тримаються завдяки силі, то найменший поштовх може спричинити дестабілізуючу ситуацію.

Могутності скіфської держави сприяла геополітична ситуація, що склалася в Північному Надчорномор'ї. Скіфи зайняли проміжне місце між греками та лісостеповим населенням, були зацікавлені в торгівлі. Криза античних полісів (період еллінізму) та занепад життя в лісостеповій смузі знищили основи скіфської гегемонії в степу.

Щоправда, пізніше Скіфія відроджується, але в інших масштабах та в іншій сутності. Коли у степах України вже мешкали сармати, у Нижньому Подніпров'ї та Криму мешкало осіле населення, можливо, нащадки могутніх скіфів. Але це вже інша історія.

Яскравий та оригінальний світ скіфської культури — досконала зброя та кінські обладунки, витончені прикраси. Найбільшою своєрідністю цієї культури надає так званий скіфський звіриний стиль. Улюбленим мотивом оздоблення речей було зображення тварин — хижих та травоядних, диких та свійських, птахів, а також фантастичних, які поєднують тулуб тварини з головою хижого птаха, крилатих левів та коней. Часто такі зображення передають сцени боротьби хижих або фантастичних звірів з травоядними та свійськими. Так, на нижньому ярусі пекторалі в центрі зображено крилатих чудовиськ, що накинулися на коней, а по боках — левів, що роздирають оленя та кабана.

Багато предметів виконано у формі звіра чи окремої його частини. Особливо це стосується деталей та прикрас вуздечки. Їх робили у вигляді хижака, що згорнувся в кільце, або голови тварини чи птаха, крила, кігтів, лапи чи дзьоба. Такі образи підказало саме життя — войовничість та мобільність скіфів. Ці предмети мали додати сили й захистити воїна та його коня — надати їм якостей та властивостей хижого звіра чи птаха.

Поряд з цим є зображення сцен із людьми чи людиноподібними істотами, серед яких представлено і скіфів — на пекторалі, на золотих бляшках, на золотих та срібних посудинах. На перший погляд, вони передають сцени повсякденного життя. Ось два бородаті скіфи ведуть розважливу бесіду (чаша з Гайманової Могили), або чоловіки розтягують баранячу шкуру (центральне зображення на пекторалі), або чоловік натягує тетиву лука (чаша з кургану Куль-Оба). Але скіфи, не маючи писемності, таким чином «записували» свої міфи та перекази, аби вони не стерлися у пам'яті нащадків. Зокрема, зображення на посудині з Воронезьких курганів дослідники схильні трактувати як «запис» однієї з легенд походження скіфів. Згідно неї, прабатько скіфів Геракл влаштував сніам випробування з метою визначити правителя; ним мав стати той, хто натягне батьків лук та підперезється його паском. З цим упорався молодший син — Скіф. Три сцени на посудині відбивають цей сюжет. Є й прямі збіги між оповідями античних авторів та сценами на бляшках і посуді. Скажімо, Геродот повідомляє про звичай побратимства у скіфів. Дружбу воїни скріплюють питтям вина, в яке додають крапельки крові кожного з них. Описаний звичай втілено на золотих бляшках: двоє скіфів, тісно притулившись один до одного та ставши навколішки, тримають біля вуст ритон (посудина для питва на зразок рогу).

В скіфських переказах діяли не лише люди, їхні працюри, а й боги та богині, а також герої. Це теж представлено на різних предметах. Так, на зворотньому боці дзеркала з Келермесу зображено різноманітні сцени, серед яких і крилата богиня, що тримає руками пантер за передні лапи. На золотих бляшках поширений такий сюжет: богиня у пишному вбранні сидить на троні із дзеркалом в простягнутій руці, а перед нею — чоловік із ритоном у руці. А ще є зображення істоти, верхня частина тулубу якої жіноча, але замість рук — крила, а спідниця закінчується завитками-листочками або завитками-зміями. Останні бляшки, певно, передають образ змієногої богині-матері, від якої, за однією з легенд, походили скіфи.

Багато різноманітних та дивних образів залишили скіфи. Серед них — і кам'яні статуї, що зображують воїнів, часто в повному військовому обладунку.

І зараз серед степу височать кургани. Щоліта загопи археологів ведуть їхні розкопки, щоб зазирнути в незвідані сторінки скіфської історії.

Список рекомендованої літератури

1. *Археологія Української РСР.*— К., 1971.
2. *Геродот. Історії.*— К., 1993.
3. *Граков Б. И. Скифы.*— М., 1971.
4. *Давня історія України.*— Кн. I.— К., 1995.
5. *Золото степу. Археологія України.*— Київ-Шлезвіг, 1991.
6. *Мозолевський Б. М. Товста Могила.*— К., 1979.
7. *Мозолевський Б. М. Скіфський степ.*— К., 1983.
8. *Лесков О. М. Скарби курганів Херсонщини.*— К., 1974.
9. *Скифы. Хрестоматія.*— М., 1992.
10. *Хазанов А. М. Социальная история скифов.*— М., 1975.